

Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Το εθνικό ζήτημα στα Βαλκάνια

γλωσσική πολυμορφία και εθνοτικές ομάδες, (σελ. 59-62)

Την αναγνώριση του γεγονότος ότι η βαλκανική Ορθοδοξία απαρτιζόταν από εθνοτικά ποικιλόμορφες συλλογικότητες, με κύριο διαφοροποιητικό στοιχείο τη γλώσσα τους, μαρτυρεί η δημοσίευση εγχειριδίων γραμματικής και λεξικών που επιχειρούσαν να κωδικοποιήσουν μια γραπτή μορφή της καθομιλούμενης γλώσσας ορισμένων από τις ομάδες αυτές. Απόπειρες για την παραγωγή ενός γραπτού οργάνου των μορφών αυτών καθομιλουμένης, η προσπάθεια δημιουργίας αλφαβήτου και κωδικοποίησης της γραμματικής και του λεξιλογίου τους αποτελούν αναγνώριση της ύπαρξης γλωσσικά προσδιορισμένων εθνοτικών διαφορών ανάμεσα στους Ορθοδόξους των Βαλκανίων. Έτσι, Αλβανοί, Βλάχοι και Βούλγαροι τέθηκαν στην πορεία της αναγνώρισης και του αυτοπροσδιορισμού ως συλλογικές κατηγορίες χάρη στις γλωσσικές τους ιδιαιτερότητες. Η έκδοση του ελληνοβλαχοαλβανικού λεξικού από τον Θεόδωρο Καβαλλιώτη το 1770 παρέχει την πιο πρώιμη ένδειξη του γεγονότος αυτού. Τέτοιες πρωτοβουλίες δεν πηγαζαν πάντως από κάποια εθνικιστική λογική. Αυτό γίνεται σαφές από την πρόθεση πολιτισμικού ευαγγελισμού που αναδύεται από το λεξικό που εκδόθηκε το 1802 από τον Δανιήλ Μοσχοπολίτη. Στον πρόλογο του ελληνοβλαχοβουλγαροαλβανικού λεξικού ο συγγραφέας προσκαλεί τους Ορθοδόξους που δεν μιλούσαν ελληνικά να εξελληνιστούν γλωσσικά και πολιτισμικά με το επιχείρημα ότι αυτή η μεταμόρφωση θα άνοιγε λεωφόρους κοινωνικής κινητικότητας.

Αυτές οι πρώιμες καταγραφές γλωσσικής πολυμορφίας, και η παρεπόμενη έμμεση αναγνώριση εθνοτικών διακρίσεων, αποτελούσαν αναπόσπαστα συστατικά μιας διαδικασίας Διαφωτισμού με την πιο στοιχειώδη και κυριολεκτική έννοια: εμφανίστηκαν σχεδόν σαν ανεπαίσθητα και αθέλητα παράγωγα πρωτοβουλιών που σκοπό είχαν να φέρουν τα αγαθά της εκπαίδευσης και της πολιτισμικής αλλαγής σε μη εγγράμματες ομάδες, ορισμένες από τις οποίες βρίσκονταν ακόμη σε ημινομαδική κοινωνική κατάσταση. Ο εθνοτικός προσδιορισμός και, τελικά, ο εθνικισμός ήταν τα απώτερα προϊόντα της νέας εθνογραφίας που εισήχθη στο πλαίσιο της προσπάθειας να υψωθεί το λάβαρο του πολιτισμού και να μεταφερθούν τα φώτα της μάθησης μέσα στις συνθήκες οπισθοδρόμησης και προσκόλλησης στην παράδοση που επικρατούσαν στη βαλκανική ενδοχώρα.

Τη διαπλοκή μεταξύ Διαφωτισμού, γλώσσας και εθνικότητας την ανέπτυξε πλήρως κατά τη δεκαετία του 1780 ο Δημήτριος Καταρτζής, αξιωματούχος στην αυλή της Βλαχίας και ένας από τους πρώτους θεωρητικούς για τη χρήση της καθομιλούμενης γλώσσας στην εκπαίδευση και τον πολιτισμό στα Βαλκάνια της εποχής του. Ο Καταρτζής εξύμνησε τις αρετές της ελληνικής καθομιλουμένης, όπως τη μιλούσαν οι σύγχρονοι του στα αστικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και υποστήριξε ότι ως μέσο επικοινωνίας και έκφρασης ήταν ισάξια της κλασικής ελληνικής και κατά πολύ ανώτερη από κάθε άλλη γλώσσα. Επισήμανε ακόμη ότι η καλλιέργεια της καθομιλουμένης μέσω της συγγραφής βιβλίων στη γλώσσα αυτή ισοδυναμούσε με την καλύτερη μορφή εκπαίδευσης για το «έθνος». Ο Καταρτζής, πιθανώς πρώτος από τους συγγραφείς που έγραψαν στα νέα ελληνικά, χρησιμοποίησε την ελληνική λέξη έθνος για να περιγράψει τη συλλογικότητα που οριοθετείται από τη γλώσσα και την πολιτιστική της κληρονομιά. Η έννοια ενός νεοελληνικού έθνους που προσδιορίζεται από την καθομιλούμενη γλώσσα του διατρέχει τα κείμενα του Καταρτζή και αποτελεί το βασικότερο αξίωμα της επιχειρηματολογίας του υπέρ της γλωσσικής μεταρρύθμισης που θα ανύψωνε την ομιλούμενη νέα ελληνική σε μια από

τις κυριότερες γλώσσες του πολιτισμού. Η υπερηφάνεια για τη γλώσσα αντανakλούσε μια βαθύτερη υπερηφάνεια για το έθνος, το οποίο, τόνιζε ο Καταρτζής, υπήρχε αναμφίβολα ως μια ξεχωριστή «πολιτική κοινωνία» με τους πολιτικούς της νόμους και εκκλησιαστικούς θεσμούς και μετείχε μέσω των προνομίων της Εκκλησίας του στην άσκηση εξουσίας μέσα στην αυτοκρατορία στην οποία ήταν υποταγμένο. Έτσι, στη μομφή ορισμένων «Φράγκων» ότι οι Έλληνες δεν είχαν δική τους πατρίδα, ο Καταρτζής αντέτεινε ότι στην πραγματικότητα οι Έλληνες πληρούσαν τα κριτήρια του ορισμού του Αριστοτέλη για τον πολίτη και, επομένως αποτελούσαν έθνος, το οποίο, μάλιστα, μπορούσε να υπερηφανεύεται για μια εξαιρετικά λαμπρή ιστορική γενεαλογία. Μέσα στην πολυεθνική αυτοκρατορία των Οθωμανών οι Έλληνες συνυπήρχαν με άλλες εθνικές κοινότητες, ανάμεσα στις οποίες ο Καταρτζής ξεχώριζε τους Βλάχους και τους Μολδαβούς, για τους οποίους πρότεινε προγράμματα πολιτισμικών μεταρρυθμίσεων αντίστοιχα με εκείνα των Ελλήνων. Στην κοινωνική σκέψη του Καταρτζή λοιπόν, τα έθνη στα Βαλκάνια, όπως προσδιορίζονταν από τη γλώσσα τους, προστέθηκαν στην ευρύτερη εικόνα του κόσμου των εθνών που συνέθετε τον πολιτισμό της νεότερης Ευρώπης.

Έτσι, σε ένα θεμελιώδες επίπεδο, ο Διαφωτισμός απαρτίστηκε κατ' ουσίαν από ενδείξεις ότι η εθνογραφία των Βαλκανίων αποκτούσε έναν πιο σύνθετο χαρακτήρα στο νου της επιτόπιας διανόησης. Η παλαιότερη σύλληψη μιας ενιαίας ορθόδοξης χριστιανικής κοινωνίας, που προσδιόριζε τα αλλότρια στοιχεία σε θρησκευτική βάση, είχε ήδη χάσει έδαφος με τη βαθμιαία συγκρότηση ενός αισθήματος διαφορετικής ιστορικής ταυτότητας ανάμεσα σε σερβόφωνους και ρουμανόφωνους διανοούμενους σε περιοχές που συνόρευαν με την αυτοκρατορία των Αψβούργων και ανάμεσα σε Έλληνες της διασποράς και των εμπορικών αστικών κέντρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αυτές οι εκδηλώσεις εθνικής ταυτότητας παρείχαν μερικές από τις πιο εύγλωττες αποδείξεις για την επίδραση του Διαφωτισμού στη βαλκανική σκέψη. Η αναγνώριση, επίσης, άλλων γλωσσικών ομάδων υπήρξε πρόσθετη ένδειξη του βαθμιαίου προσανατολισμού της κοινωνικής σκέψης προς το εθνικό ζήτημα.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης, «Το εθνικό ζήτημα στα Βαλκάνια», στο Βερέμης Θάνος (επιμ.) Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα, Αθήνα, 2003, MIET, σελ. 59-62

η διαδικασία συγκρότησης του έθνους και το κράτος, (σελ. 73- 76)

Με αυτό το πρίσμα, η οικοδόμηση του έθνους υπήρξε μια δυναμική διαδικασία όχι «εθνικής αφύπνισης» αλλά σφυρηλάτησης συλλογικής ταυτότητας στο πλαίσιο της δημιουργίας ενός αισθήματος κοινότητας που ήταν απαραίτητο για την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής στα νέα εθνικά κράτη του 19ου αιώνα. Αυτό, φυσικά, δεν αποτελεί κάποια βαλκανική ιδιομορφία. Συνέβη σε ολόκληρη την Ευρώπη την ίδια περίοδο, ακόμη και μέσα στα παλαιότερα ανεξάρτητα εθνικά κράτη όπως ή Γαλλία. Αυτό ακριβώς ήταν το πρότυπο οικοδόμησης του έθνους το οποίο ο Fichte προέτρεψε τους Γερμανούς συμπατριώτες του να ακολουθήσουν όταν τόνιζε τους δεσμούς γλώσσας και εθνικής παιδείας ως τα συστατικά μέρη για τη συγκρότηση της εθνικής κοινότητας. Είναι άσκοπο λοιπόν να επιμένει κανείς, όπως ο Ernest Gellner, ότι ο εθνικισμός είναι δύναμη κοινωνικής εντροπίας που εκδηλώνεται ως ανταπόκριση στις ανάγκες κοινωνικής επικοινωνίας στη βιομηχανική κοινωνία. Απεναντίας, ο εθνικισμός εμφανίστηκε ως μια κατεξοχήν πολιτική δύναμη στενά συνδεδεμένη με τη δημιουργία του σύγχρονου κράτους —φαινόμενα που δεν συμπίπτουν κατά κανόνα με την εκβιομηχάνιση.

Ένα σχετικό παράδειγμα, πού θα μπορούσε να χρησιμεύσει για να δια φωτίσει το ρόλο του κράτους στην ανάπτυξη του εθνικισμού στα Βαλκάνια, είναι εκείνο του ελληνικού εθνικισμού κατά τον 19ο αιώνα. Επιχειρήματα και προσδοκίες όπως εκείνα τα οποία ο Νεόφυτος Δούκας είχε εσφαλμένως απευθύνει προς την "Ορθόδοξη Εκκλησία, μια και δεν συμβιβάζονταν με τις αρχές της, έλαβαν υψηλή σειρά προτεραιότητας στο πρόγραμμα του νέου ανεξάρτητου κράτους που αναδύθηκε το 1830, έπειτα από δεκαετή απελευθερωτικό αγώνα. Η αποστολή την οποία δεν ήταν σε θέση να εκπληρώσει η Ορθόδοξη Εκκλησία, λόγω του παραδοσιακού χαρακτήρα της φιλοσοφίας και της πολιτικής της, μάλλον εναρμονιζόταν με τους σκοπούς του σύγχρονου κράτους. Η καλλιέργεια της εθνικής ταυτότητας αποτέλεσε, επομένως, προσδιοριστικό τμήμα της εσωτερικής διακυβέρνησης και της εξωτερικής του πολιτικής. Μολονότι μπορεί κανείς εύκολα να διακρίνει παράλληλες εξελίξεις στην Ιστορία των άλλων βαλκανικών κρατών —της Σερβίας, της Ρουμανίας, της Βουλγαρίας και, τέλος, της Αλβανίας— η διαδικασία άρχισε στην Ελλάδα πολύ νωρίτερα και εκτυλίχτηκε έχοντας δύο διαστάσεις. Η μία ήταν εσωτερική και περιλάμβανε στάδια και πρωτοβουλίες που συνέτειναν στην καλλιέργεια της εθνικής συνοχής μέσα στο ανεξάρτητο βασίλειο της Ελλάδας. Η άλλη ήταν εξωτερική και αφορούσε τον προσανατολισμό του ελληνικού κράτους προς τα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπου ζούσαν ελληνικοί πληθυσμοί που θεωρούνταν αναπόσπαστα τμήματα της ιστορικής κληρονομιάς του Ελληνισμού, θα επιθυμούσα να προτείνω την υπόθεση ότι η δυναμική αλληλεπίδραση των δύο αυτών διαδικασιών ήταν εκείνη που ουσιαστικά οδήγησε στη διαμόρφωση του ελληνικού εθνικού αυτοπροσδιορισμού.

Η εξέταση του σχηματισμού εθνικής συνείδησης με αυτούς τους όρους, εκτός από το ότι παρέχει τον μίτο της Αριάδνης σε μια αναλυτική αποσαφήνιση του προβλήματος του εθνικισμού, προσφέρει επίσης μια επιπλέον θεωρητική ευκαιρία: μια ευκαιρία για την αποκατάσταση του πολιτικού ρόλου του σύγχρονου κράτους, τον οποίο η πρόσφατη έρευνα για το κράτος τείνει να θυσιάζει στο βωμό της πολιτικής οικονομίας. Πρόκειται για μια πτυχή των θεωριών για τον εθνικισμό την οποία η θεωρία του κράτους μπορεί επωφελώς να διερευνήσει. Ακριβώς ο πολιτικός ρόλος του κράτους, καθώς παγιώνει και νομιμοποιεί την εξουσία του, είναι εκείνος πού αναδύεται με τη μεγαλύτερη ενάργεια από την εξέταση των δύο διαστάσεων της συγκρότησης του έθνους στην Ελλάδα του 19ου αιώνα.

Η εσωτερική διαδικασία οικοδόμησης έθνους επιχείρησε να γεφυρώσει το χάσμα ανάμεσα στο νέο κράτος που ξεπρόβαλε στην ανεξάρτητη Ελλάδα και την παραδοσιακή κοινωνία πάνω στην οποία οι θεσμοί του σύγχρονου κράτους έπρεπε να ασκήσουν τον έλεγχο τους. Η οικοδόμηση έθνους, με την έννοια της καλλιέργειας μιας ομοιογενούς εθνικής ταυτότητας, έπρεπε επίσης να συγκεράσει επειγόντως τις κοινωνικές αντιθέσεις τις οποίες η ανεξάρτητη Ελλάδα είχε κληρονομήσει από το παρελθόν της και από τις συγκρούσεις του Αγώνα της Ανεξαρτησίας. Ένας από τους πιο προβληματικούς τομείς, ο οποίος αμέσως έθεσε σε δοκιμασία την εξουσία των θεσμών του νεοσύστατου κράτους, ήταν η προσπάθεια να πειθαρχηθούν οι άτακτοι που είχαν πολεμήσει στον Αγώνα της Ανεξαρτησίας και να ενσωματωθούν στον εθνικό στρατό. Η στρατιωτική εκπαίδευση και μεταμόρφωση σε πειθαρχημένες μονάδες ένοπλων ομάδων που είχαν να επιδείξουν σημαντικό ληστρικό παρελθόν δεν εξαντλεί το πρόβλημα. Περιλάμβανε το πολύ πιο περίπλοκο ζήτημα του κεντρόφυγου τοπικισμού, που είχε αποτελέσει το κοινωνικό υπόβαθρο των επανειλημμένων εμφύλιων πολέμων που είχαν σχεδόν καταστρέψει τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας (1821-28). Το πρόβλημα αντιμετώπισαν τόσο ο πρώτος κυβερνήτης του ανεξάρτητου κράτους, ο Ιωάννης Καποδίστριας, ο οποίος πλήρωσε με τη ζωή του την

αποφασιστική του απόπειρα να επιβάλει την κρατική εξουσία πάνω στα τοπικιστικά συμφέροντα, όσο και η βαυαρική αντιβασιλεία που τον διαδέχτηκε. Η εξουδετέρωση των τοπικών συμφερόντων και η συγκρότηση τακτικού στρατού αποτέλεσαν ένα από τα κυριότερα συστατικά της διακυβέρνησης της αντιβασιλείας και της πολιτικής του Όθωνα μετά την ενηλικίωση του. Στο πλαίσιο αυτό κατέστη επιτακτική η διαμόρφωση ενός ιδεολογικού κώδικα που θα συνένωνε τις εθνικές αξίες και θα μπορούσε να παράσχει το κανονιστικό πλαίσιο για την υπαγωγή της κοινωνίας υπό τον έλεγχο του νέου κράτους. Ήδη στη διάρκεια του Αγώνα της "Ανεξαρτησίας οι εμβρυώδεις κεντρικές αρχές του επαναστατικού κράτους είχαν επανειλημμένα απευθύνει εκκλήσεις υπέρ μιας «μεγάλης πατρίδας» αντί της προσήλωσης των αγωνιστών στους τοπικούς δεσμούς με τις, συχνά αμοιβαία ανταγωνιστικές, επαρχίες τους. Αυτή ήταν η βάση πάνω στην οποία μια εθνικιστική ρητορική και οι επικλήσεις της κοινής πατρίδας, του νέου ελληνικού έθνους, θα συνέθεταν τον κανονιστικό λόγο των νέων κρατικών θεσμών. Με τα χρόνια, ο εθνικός στρατός θα εξελισσόταν σε έναν από τους κυριότερους διαύλους μέσω των οποίων η ελληνική κοινωνία θα γινόταν κοινωνός των αξιών του εθνικισμού.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης, «Το εθνικό ζήτημα στα Βαλκάνια», στο Βερέμης Θάνος (επιμ.) Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα, Αθήνα, 2003, ΜΙΕΤ, σελ. 73-76

το Πατριαρχείο και τα εθνικά ζητήματα, (σελ. 107)

Οι πιο πρώιμες εκδηλώσεις της αντίθεσης μπορούν να εντοπιστούν στη σύγκρουση της Εκκλησίας με τους θιασώτες της πολιτισμικής και ιδεολογικής αλλαγής που συνδεόταν με τον Διαφωτισμό. Η σύγκρουση εκδηλώθηκε ξεκάθαρα μετά το 1789, όταν οι παραδοσιακοί θρησκευτικοί ηγέτες αντιλήφθηκαν σαφώς που οδηγούσαν οι πνευματικές αλλαγές και οι φιλελεύθερες αρχές του Διαφωτισμού. Η ενεργός αντίθεση του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ιδίως κατά τις τρεις πατριαρχείες του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε' (1797-98, 1806-8, 1818-21), κατά της διάδοσης του Διαφωτισμού στην ελληνική εκπαίδευση και παιδεία, και κατά του ελληνικού εθνικού κινήματος που πήγασε από αυτόν, αποτελεί το σαφέστερο δείγμα της αντινομίας μεταξύ Ορθοδοξίας και εθνικισμού. Ο Γρηγόριος Ε' καταδίκασε, προσφεύγοντας στις αρχές του ορθόδοξου δόγματος, τόσο τα ριζοσπαστικά δημοκρατικά κηρύγματα του Ρήγα Βελεστινλή το 1798 όσο και την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης το 1821. Η κλασική διατύπωση της θέσης της Εκκλησίας περιέχεται στο μαχητικό συντηρητικό φυλλάδιο Πατρική διδασκαλία (1798), που αποδίδεται στον Πατριάρχη Ιεροσολύμων Άνθιμο στ' (1788-1808), αλλά μάλλον έχει γραφεί από τον ίδιο τον Γρηγόριο Ε'. Ο συγγραφέας του κειμένου αυτού συμβούλευε τους πιστούς να υποτάσσονται στην οθωμανική εξουσία και προειδοποιούσε για τις ολέθριες συνέπειες των επαναστατικών ιδεών για τις ψυχές των πιστών

η Εκκλησία της Ελλάδας και το Πατριαρχείο, (σελ. 109)

Αποτελεί ειρωνεία το γεγονός ότι η Εκκλησία της Ελλάδος υπήρξε η πρώτη που αποσχίστηκε από το υπό ελληνικό έλεγχο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, δίνοντας έτσι το παράδειγμα που ακολούθησαν οι μη ελληνικές Εκκλησίες στα βόρεια Βαλκάνια. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, την ανεξαρτησία της Εκκλησίας της ελεύθερης Ελλάδας από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως είχε από αρκετά νωρίς

συστήσει ο κορυφαίος πολιτικός διανοητής του ελληνικού Διαφωτισμού. Ο Αδαμάντιος Κοραής επέμενε ότι ήταν αδιανόητο για τον κλήρο της ελεύθερης Ελλάδας να υπάγεται και να υπακούει στις εντολές ενός Πατριάρχη που παρέμενε δέσμιος των καταπιεστών του έθνους. Το επιχείρημα του Κοραή αποκρυστάλλωνε τη σύγκρουση ανάμεσα στην Ορθοδοξία και τον εθνικισμό, που θα μαινόταν στον ορθόδοξο κόσμο, και ιδίως στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, για το υπόλοιπο του 19ου αιώνα. Σχεδόν μισό αιώνα αργότερα το επανέλαβαν οι Ρουμάνοι, στην προσπάθεια τους να ιδρύσουν τη δική τους αυτοκέφαλη εκκλησία.

Ενώ, λοιπόν, οι περιφερειακές εκκλησίες των βαλκανικών κρατών αποκτούσαν εθνικό χαρακτήρα, καθώς γίνονταν συστατικά στοιχεία της σύγχρονης διοικητικής δομής του εθνικού κράτους, το Οικουμενικό Πατριαρχείο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κρατούσε αποστάσεις από το νέο φαινόμενο του εθνικισμού. Η στάση του αυτή έθετε σοβαρά εμπόδια σε όσους επιχειρούσαν να προωθήσουν τη συγκρότηση τής νέας εθνικής ταυτότητας μεταξύ του χριστιανικού πληθυσμού της Αυτοκρατορίας.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης, «Το εθνικό ζήτημα στα Βαλκάνια», στο Βερέμης Θάνος (επιμ.) Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα, Αθήνα, 2003, ΜΙΕΤ, σελ. 107, 109